

Czynniki rozwoju w praktyce polityki spójności zorientowanej terytorialnie

**Paweł Churski, Tomasz Herodowicz, Barbara Konecka-Szydłowska,
Robert Perdał**

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
ul. Bogumiła Krygowskiego 10
61-680 Poznań

Współczesne poszukiwania poprawy skuteczności i efektywności polityki regionalnej wskazują na wartość podejścia zorientowanego terytorialnie (*place-based policy*) w wyjaśnianiu przestrzennych zróżnicowań rozwoju społeczno-gospodarczego. Na podstawie jego założeń formułuje się nowy paradygmat polityki regionalnej opierający się na kompleksowej interwencji dostosowanej do indywidualnej specyfiki kapitałów terytorialnych poszczególnych obszarów. Bazuje on na dwóch podstawowych założeniach. Po pierwsze zakłada się, że każde miejsce ma swoją specyfikę ekonomiczną, społeczną, kulturową i instytucjonalną, która – kształtując się spontanicznie i/lub poprzez celową interwencję w czynniki rozwoju – tworzy jego kapitał terytorialny¹. Po drugie zakłada się, że skuteczne wykorzystanie tego kapitału wymaga obiektywnej wiedzy i umiejętności w zakresie stosowania polityk rozwojowych ukierunkowanych na tworzenie i wzmacnianie czynników rozwoju dostosowanych do specyfiki terytorium [Barca i in., 2012]. Ich zaprogramowanie i realizacja wymagają z jednej strony pełnej identyfikacji dokonujących się zmian czynników rozwoju, a z drugiej strony dostosowania ich wzmacniania i/lub tworzenia do specyfik terytorialnych [Rodríguez-Pose, 2013]. Niestety operacjonalizacja tych założeń napotyka na bardzo poważne przeszkody, podając w wątpliwość – pomimo podejmowanych prób – możliwość ich wykorzystania w praktyce interwencji polityki regionalnej [Böhme i in., 2008, 2011].

Celem opracowania jest przedstawienie autorskiej propozycji operacyjnej konkretyzacji działań ukierunkowanych na wzmacnianie i tworzenie czynników

1 Więcej na temat znaczenia terytorium i kapitału terytorialnego w różnicowaniu przestrzennym współczesnych procesów rozwojowych patrz m.in.: Pietrzyk, 1995; Jewtuchowicz, Pietrzyk, 2003; Jewtuchowicz, 2005; Camagni, 2008; Böhme i in., 2008; Barca 2009; Nowakowska, 2013; Capello, 2014a; Zaucha i in., 2015; Markowski, 2016; Przygodzki, 2016; Jewtuchowicz, 2016; Churski, 2018.

rozwoju w podejściu zorientowanym terytorialnie. Postępowanie badawcze składa się z trzech etapów. W pierwszym kroku przedstawiono genezę polityki zorientowanej terytorialnie oraz propozycję systematyzacji jej podstaw teoretycznych. W drugim kroku dokonano uporządkowania i charakterystyki czynników rozwoju z uwzględnieniem ich znaczenia w podejściu zorientowanym terytorialnie. Trzeci i zasadniczy krok postępowania zawiera autorskie propozycje operacyjnej konkretyzacji czynników rozwoju w praktyce polityki spójności zorientowanej terytorialnie. Całość analizy podsumowują wnioski uwzględniające wyzwania nowej perspektywy polityki spójności na lata 2021–2027. Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki – OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/00012: „Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych”. Jego ustalenia znajdują zastosowanie w opracowaniu modelu *ex ante* czynników rozwoju regionalnego stanowiącego podstawę do ich wskaźnikowania oraz weryfikacji empirycznej przyjętych założeń w badaniach zróżnicowań rozwojowych na różnych poziomach przestrzennych w Unii Europejskiej (UE) i w Polsce [Churski i in., 2017; 2018].

Geneza polityki spójności zorientowanej terytorialnie²

Podejście zorientowane terytorialnie upowszechniane we współczesnej polityce spójności UE wykorzystuje bogaty dorobek teorii regionu ekonomicznego, teorii rozwoju endogenicznego oraz orientacji instytucjonalnej, a zwłaszcza nowej ekonomii instytucjonalnej, które znalazły zastosowanie w sformułowaniu założeń reform polityki regionalnej Fabrizio Barki [2009] wspieranej m.in. poprzez rekomendacje zawarte w raportach OECD [2009a, b].

Teoretyczne podstawy zorientowanych terytorialnie podejść do realizacji działań interwencyjnych w ramach polityki rozwoju mają długą genezę. Ich źródłem jest dorobek teoretyczny geografii ekonomicznej i ekonomii związany z nurtem identyfikującym prawidłowości rozwoju nierównomiernego, a zwłaszcza koncepcji dotyczących znaczenia decyzji lokalizacyjnych oraz specyfik wynikających ze zróżnicowań przestrzennych czynników wpływających na przebieg i stan rozwoju poszczególnych terytoriów. Problematyka ta była od lat przedmiotem zainteresowania geografii ekonomicznej, ekonomii i w końcu badań regionalnych, ewoluując wewnątrz i znajdując raz większe, a raz mniejsze zastosowanie w wyjaśnianiu zmieniających się uwarunkowań procesów społeczno-gospodarczych w różnych

2 Więcej na temat teoretycznych podstaw podejścia zorientowanego terytorialnie (*place-based policy*) patrz Churski [2018].

skalach przestrzennych [m.in. Marshall, 1890; Hettner, 1927; Hartshorne, 1956, 1959; Whittlesey, 1954; Isard, 1960; Friedmann, Alonso, 1964; Boudeville, 1964, 1972; Friedmann, 1967; Porter, 1990, 2000; Fujita i in., 1999; Fujita, Krugman, 2004; Asheim i in., 2011; Capello, 2014a, 2014b]. Wyjątkowe znaczenie dla tych ustaleń posiada nurt badań nad „terytorialną składową” rozwoju, której genezy należy szukać na gruncie geografii ekonomicznej w koncepcji regionu, oraz czynników kształtujących jego stan i zmiany [Hettner, 1927; Hartshorne, 1956, 1959; Whittlesey, 1954]. Rozwój tego nurtu badań wiąże się również z koncepcjami biegunów wzrostu oraz rdzeni i peryferii [Boudeville, 1964, 1972; Friedmann, Alonso, 1964; Friedmann, 1967] stanowiącymi podstawę dla rozważań teoretycznych przyjmujących założenie o nierównomierności rozwoju i wskazujących na prawidłowości polaryzacji i dyfuzji na zasadach procesów dyfuzji przestrzennej opisanych w pracach Hagestranda [1951; 1952; 1967]. Na tym fundamencie praca Philippe Aydalota pt. *Dynamika przestrzenna i nierównomierny rozwój* otworzyła nowe wówczas pole badawcze nauk ekonomicznych [Aydalot, 1976]. Doprowadziło to do określenia i uszczegółowienia znaczenia w procesach rozwojowych takich pojęć jak zakorzenienie (*embeddedness*), środowisko innowacyjne (*innovative milieu*) czy też kapitał terytorialny (*territorial capital*) [Aydalot, 1986; Ratti i in., 1997; Crevoisier 2004; Cooke i in., 2005; Camagni, 2008].

Upowszechnienie koncepcji podejścia zorientowanego terytorialnie i jego podstaw teoretycznych oraz budowanie na tych fundamentach nowego paradygmatu polityki regionalnej w UE wynikało z konieczności poszukiwania nowych wzorców, niezbędnych w obliczu niedoskonałości dotychczas stosowanych ujęć, a zwłaszcza relatywnie niskiej efektywności wykorzystania środków publicznych w ramach udzielanej interwencji rozwojowej. Skutkowało to również próbą wprowadzenia zasadniczych zmian w europejskiej polityce regionalnej i odejścia od utrzymującego się prymatu prostego paradygmatu wyrównawczego [Zaucha i in., 2015] preferującego wspieranie słabszych regionów, najczęściej poprzez bezpośrednie transfery środków finansowych przeznaczanych na rozwój infrastruktury [Spilanis i in., 2013; Maynou i in., 2014; Rodrigues-Pose, Garcilazo, 2015]. Paradygmat polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie na gruncie praktyki europejskiej został skonkretyzowany przez Fabrizio Barcę [2009] w jego niezależnym raporcie pt. *Program dla zreformowanej polityki spójności. Podejście ukierunkowane terytorialnie w osiąganiu celów i oczekiwań Unii Europejskiej*³ przygotowanym na zamówienie ówczesnej komisarz ds. polityki regionalnej Danuty Hübner⁴. Upatruje się w nim optymalnego wzorca interwencji publicznej dostosowanej do specyfiki kapitału terytorialnego poszczególnych obszarów, która realizowana

3 F. Barca, *An agenda for a reformed cohesion policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*.

4 Stanowiło to istotny element polityki rozwoju UE i konsekwencję włączenia zintegrowanego podejścia terytorialnego (*integrated territorial approach*) jako narzędzia do osiągnięcia katalogu celów polityki spójności UE, poszerzonego o spójność terytorialną [Green Paper..., 2008].

jest w warunkach postępującej globalizacji gospodarki światowej. Interwencja ta zmierza z jednej strony do pełnego wykorzystania endogenicznego, relacyjnego środowiska rozwoju, a z drugiej strony uwzględnia konsekwencje krótko- i średniookresowych zmian zachodzących często w bardzo oddalonych geograficznie systemach ekonomicznych, które kształtują długofalowe efekty gospodarcze danego terytorium [Thissen, Van Oort, 2010].

Podstawy teoretyczne koncepcji podejścia zorientowanego terytorialnie ze względu na jej wieloaspektowość, a w konsekwencji łączne wykorzystanie różnych prawidłowości, wymagają triangulacji teoretycznej wykorzystującej dorobek geografii ekonomicznej i ekonomii. Bazuje ona na trzech zasadniczych składowych związanych z teorią rozwoju endogenicznego [Romer, 1986, 1990, 1994; Lucas, 1988], nową geografiami ekonomiczną⁵ [Krugman, 1991a, 1991b, 1995; Venables, 1996; Puga, Venables, 1996; Fujita i in., 1999] oraz podejściem instytucjonalnym [Williamson, 1975, 1985; North, 1990; Farole i in., 2011; Rodrigues-Pose, 2013; Rodríguez-Pose, Garcilazo, 2015]. Wśród najważniejszych wybranych elementów tych koncepcji uwzględnionych w przedmiotowym paradygmacie polityki rozwoju wyróżnić należy [Neumark, Simpson, 2014]: czynniki lokalizacji działalności gospodarczych, efekty aglomeracji, przepływy wiedzy, efekty sieci, niedopasowania przestrzenne oraz motywacje (skłonność) kapitałów do działań ukierunkowanych terytorialnie. Ich zbiór wykorzystuje się w niniejszym opracowaniu do systematyzacji charakterystyki czynników rozwoju oraz operacyjnej konkretyzacji działań ukierunkowanych na ich wzmacnianie i tworzenie w podejściu zorientowanym terytorialnie.

Czynniki rozwoju w podejściu zorientowanym terytorialnie

Czynnik rozwoju regionalnego to składnik, własność lub zdarzenie oddziałujące na zmiany stanu regionu, tj. wywierające wpływ na jego rozwój społeczno-ekonomiczny, które zlokalizowane jest albo w jego granicach, stanowiąc endogeniczną determinantę rozwoju, albo w jego otoczeniu, stanowiąc egzogeniczną przyczynę zmian rozwojowych zachodzących w regionie [Churski, 2008; Głuszczyk, 2011]. Jego operacyjna konkretyzacja w podejściu zorientowanym terytorialnie powinna bazować na koncepcji kapitału terytorialnego i jego wykorzystaniu na poziomie lokalnym w układzie obszarów funkcjonalnych delimitowanych, ze względów

5 Pomimo rozwoju w jej ramach rekomendacji do programowania i realizacji przestrzennej polityki rozwoju, zwraca ona uwagę na znaczenie decyzji lokalizacyjnych w procesach rozwoju, podkreślając wykorzystanie efektów aglomeracji [*Reshaping Economic...*, 2009].

pragmatycznych, w granicach jednostek administracyjnych (rys. 1). Zakłada się, że określenie czynników rozwoju regionalnego wymaga identyfikacji ich składowych na najniższym możliwym poziomie terytorialnym regionu, na którym tworzą one środowisko dla życia mieszkańców i prowadzenia działalności gospodarczej. Od nich zależy bowiem poziom i warunki życia mieszkańców regionów oraz jego atrakcyjność jako miejsca lokalizowania i prowadzenia działalności gospodarczej. Czynniki rozwoju regionu traktuje się bowiem jako wypadkową czynników rozwoju jego terytoriów składowych, adaptując na poziom regionalny obowiązujące od przełomu XX i XXI wieku panujące na gruncie polityki regionalnej przeświadczenie, że rozwój obszarów większych jest efektem synergii rozwoju ich składowych, a nie odwrotnie. Fundamentem niniejszej propozycji jest, nawiązująca do założeń teorii rozwoju endogenicznego, koncepcja kapitału terytorialnego, który postrzega się jako bazy dla rozwoju każdego obszaru [Camagni, 2008].

Rys. 1. Model operacyjnej konkretyzacji czynników rozwoju w implementacji polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie
Źródło: opracowanie własne.

Rozumie się go jako metaczynnik, czy jak stwierdza Markowski [2016] złożone dobro klubowe, swoisty produkt terytorium, stanowiący wypadkową stanu, przemian i oddziaływania elementarnych czynników rozwoju budujących jego strukturę relacyjną. Struktura ta obejmuje zarówno relacje wiążące elementarne czynniki rozwoju, które domykają się w granicach danego terytorium i stanowią o wewnętrznej komplementarności kapitału terytorialnego, jak również relacje przestrzenne określające z jednej strony stopień domknięcia kapitału terytorialnego, a z drugiej strony jego oddziaływanie na bliższe i dalsze otoczenie⁶. Zbiór tych

6 Należy podkreślić, że kapitał terytorialny nie jest prostą sumą czynników rozwoju, a opiera się na ich wzajemnym przenikaniu oraz komplementarności tworzącej środowisko dla procesów rozwojowych.

czynników, będący modyfikacją systematyzacji Churskiego [2008], obejmuje: kapitał ludzki, kapitał społeczny, kapitał materialny, kapitał finansowy oraz innowacje, które uszczegóławia się poprzez subczynniki⁷ (tab. 1).

Tab. 1. Czynniki i subczynniki rozwoju społeczno-ekonomicznego

Czynniki	Subczynniki
KAPITAŁ LUDZKI	<ul style="list-style-type: none"> - sytuacja ludnościowa - stan zdrowia - mobilność - kwalifikacje i umiejętności - stan rynku pracy
KAPITAŁ SPOŁECZNY	<ul style="list-style-type: none"> - aktywność społeczna - działalność organizacji pozarządowych, organizacji i stowarzyszeń lokalnych - przedsiębiorczość - dysfunkcje społeczne
KAPITAŁ MATERIALNY	<ul style="list-style-type: none"> - zasoby naturalne i stan środowiska przyrodniczego - infrastruktura techniczna - infrastruktura społeczna
KAPITAŁ FINANSOWY	<ul style="list-style-type: none"> - sytuacja finansowa przedsiębiorstw, ludności i administracji publicznej - stan i struktura usług finansowych - wielkość i struktura absorpcji europejskich środków publicznych - zewnętrzne przepływy kapitału finansowego
INNOWACJE	<ul style="list-style-type: none"> - innowacyjność - środowisko innowacyjne

Źródło: opracowanie własne.

Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju odgrywa szczególną rolę w konkretyzacji determinant rozwoju zgodnej z podejściem zorientowanym terytorialnie i związanymi z nim mechanizmami zmian. Mieszkańcy terytorium ze swoją wiedzą, umiejętnościami i kompetencjami kształtują zarządzanie, zagospodarowanie i użytkowanie przestrzeni. Specyfika kształtowania i ewolucji demograficznych uwarunkowań struktury kapitału terytorialnego stanowi dodatkowy element podkreślający prymat jakościowego wymiaru kapitału ludzkiego nad jego wymiarem ilościowym [Lucas, 1988]. Zróznicowane przestrzennie potrzeby wymuszają przygotowanie dostosowanej, elastycznej oferty edukacyjnej zwiększającej możliwość uruchamiania produkcji zintegrowanych towarów i usług dostosowanych z jednej strony do kontekstu terytorialnego, a z drugiej do często zmieniającej się sytuacji rynkowej. Sprzyja to poprawie zatrudnialności mieszkańców i ogranicza niepełne wykorzystanie kapitału ludzkiego. Zmniejsza to prawdopodobieństwo wykluczenia

7 Więcej na temat czynników rozwoju i ich współczesnych przemian patrz Churski i inni [2017].

społecznego, stanowiąc jednocześnie podstawę dla kształtowania atrakcyjności lokalizacyjnej sprzyjającej powstawaniu efektów aglomeracji. Wysoka jakość kapitału ludzkiego w dużym stopniu określa możliwość ich wzmacniania i poszerzania, determinując charakter i zakres mechanizmów dzielenia się (*sharing*), dopasowywania (*matching*) i uczenia (*learning*). Obok stanu wiedzy, umiejętności i kompetencji, o jakości kapitału ludzkiego decydują jego własności demograficzne związane zarówno z ruchem naturalnym, jak i ruchem wędrownym ludności, w których obserwowane powszechnie negatywne trendy uzasadniają konieczność podejmowania interwencji finansowanej ze środków publicznych. Dobrze wykształcony kapitał ludzki stanowi warunek rozwoju jego szeroko rozumianej mobilności, która pozwala rozwijać się nowym formom zatrudnienia, przyczyniając się do optymalizacji alokacji zasobów ekonomicznych oraz zapewniając szybkie dostosowywanie się rynków pracy w warunkach zmieniającego się charakteru dostępności (*accessibility*), która nie ogranicza się już jedynie do wymiaru przestrzennego, lecz nabiera charakteru funkcjonalnego. Tym samym zdolność do podejmowania różnych form zdalnej pracy, w tym przy wykorzystaniu *outsourcingu* i *offshoringu*, zmniejsza stopień występujących niedopasowań przestrzennych (*spatial mismatch*) wymagających programowania i realizacji interwencji publicznej zorientowanej terytorialnie. Kapitał ludzki determinuje również motywacje mieszkańców i podmiotów gospodarczych do działań zorientowanych terytorialnie, wpływając na zmniejszanie prawdopodobieństwa występowania negatywnych zjawisk i zachowań związanych z ryzykiem niewłaściwej alokacji utrzymującej lub zwiększającej poziom różnicowań. Zmniejsza on również zagrożenie związane z ukształtowaniem się kultury uzależnienia od pomocy (*dependency culture*) i faworyzowania osób oczekujących na rentę wsparcia (*rent-seekers*) kosztem innowatorów.

Kapitał społeczny poprzez swoje stałe i powszechnie podkreślane w literaturze przedmiotu relacje z kapitałem ludzkim ma z nim wiele cech wspólnych, zarówno w kształtowaniu mechanizmów, jak i prawidłowości typowych dla podejścia zorientowanego terytorialnie. Jakość relacyjnego kapitału społecznego staje się warunkiem brzegowym dla rozwoju mechanizmów zmian rozwojowych, typowych w warunkach interwencji publicznej podejmowanej zgodnie z podejściem zorientowanym terytorialnie [Putnam, 1993]. Kompetencje mieszkańców do współpracy wewnątrz (wiązący – *bonding social capital*) i między (pomostowy – *bridging social capital*) grupami społecznymi stanowią podstawę dla kształtowania tych mechanizmów. Z jednej strony wysoka jakość kapitału społecznego wzmacnia konkurencyjność terytorium, stanowiąc ważny czynnik lokalizacji i „zakorzenienia” (*embeddedness*) sprzyjający równoległemu rozwojowi nowych form przestrzennej organizacji działalności gospodarczej. Z drugiej strony kapitał społeczny jest podstawowym czynnikiem determinującym przepływy wiedzy (*knowledge spillover*) oraz wzmacniającym efekty sieciowe (*networks effects*) wykorzystujące mechanizmy dzielenia się (*sharing*), dopasowywania (*matching*) i uczenia (*learning*). Należy pamiętać, że bazuje on na samoorganizacji społeczeństwa ułatwiającej rozwój działalności gospodarczej, nawiązywanie

współpracy, wymianę wiedzy i promowanie zachowań innowacyjnych, co ma szczególne znaczenie na poziomie lokalnym w kształtowaniu spójności i komplementarności kapitału terytorialnego. W ten sposób kapitał społeczny, a zwłaszcza wzmacnianie jego jakości, odgrywa istotną rolę w ograniczaniu stopnia niedopasowań przestrzennych stanowiących barierę dla optymalnego przebiegu procesów rozwojowych. Należy postrzegać go również jako podstawowy dla kreowania motywacji kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie (*equity motivations for place-based policies*), co znajduje swój wyraz m.in. poprzez akumulację kapitału społecznego przedsiębiorstw odbywającą się dzięki podejmowaniu przez nie działań z zakresu społecznej odpowiedzialności biznesu (*corporate social responsibility* – CSR). Zmniejsza to stopień niedopasowań i zróżnicowań rozwojowych, zapewniając relatywnie lepszą sytuację ekonomiczną i zwiększając konkurencyjność oraz odporność na zjawiska kryzysowe.

Kapitał materialny obejmujący dobra materialne mające najczęściej charakter środków trwałych, w dużej części stanowi własność publiczną (rodzaj dobra publicznego – czystego lub mieszanego/niedoskonałego) i stanowi podstawę wszystkich innych działań społecznych i gospodarczych podejmowanych w granicach danego terytorium [Nijkamp, 1984; 1986]. Cechy charakterystyczne kapitału materialnego wskazują na jego zróżnicowaną rolę w kształtowaniu mechanizmów rozwojowych charakterystycznych dla podejścia zorientowanego terytorialnie. Zróżnicowanie to determinowane jest poziomem rozwoju danego terytorium. W przypadku obszarów dobrze rozwiniętych, a w konsekwencji charakteryzujących się wysokim nasyceniem ilości i jakości kapitału materialnego zapewniającej wysoką spójność terytorialną, należy mówić o mniejszym wpływie tego czynnika na kształtowanie procesów rozwojowych w rozpatrywanym podejściu. W tym przypadku większego znaczenia nabierają jego aspekty środowiskowe niż infrastrukturalne. Jakość środowiska staje się bowiem ważnym elementem kształtującym atrakcyjność lokalizacyjną w działalnościach o wysokim nasyceniu wiedzą, angażujących osoby o najwyższych kwalifikacjach. W przypadku obszarów słabszych ekonomicznie, a zwłaszcza tych, które cały czas wykazują deficyty infrastrukturalne, stan tego czynnika nadal należy uznać za bardzo ważny. Wpływa on bowiem na kształtowanie atrakcyjności lokalizacyjnej, determinuje możliwości powstawania nowych form organizacji przestrzennej działalności gospodarczej, a także wzmacnia efekty aglomeracji (*agglomeration economies*). Kapitał materialny tworzy też szkielet infrastrukturalny stanowiący podstawę dla kształtowania warunków dla rozwoju efektów sieciowych (*networks effects*), w tym także przepływów wiedzy (*knowledge spillover*) zmieniających i rozszerzających znaczenie bliskości (*proximity*). Tak postrzegane cechy kapitału materialnego mogą wpływać na zmniejszanie stopnia niedopasowań przestrzennych (*spatial mismatch*) w warunkach interwencji realizowanej w podejściu zorientowanym terytorialnie, co w przedmiotowym zakresie częściej i na większą skalę obserwuje się na obszarach słabszych ekonomicznie. Jego aspekty środowiskowe mogą natomiast stanowić ważne

uwarunkowanie, wpływając na motywacje kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie (*equity motivations for place-based policies*), co zdecydowanie częściej się zdarza w przypadku działalności o wyższym nasyceniu wiedzą i w dużym stopniu wpływa na ograniczanie nierówności rozwojowych.

Kapitał finansowy należy do czynników rozwoju, które w ostatnich latach podlegały wyjątkowym przemianom. Konsekwencje ostatniego światowego kryzysu gospodarczego zapoczątkowanego w 2008 r. [*Annual Reports of Board...*, 2017] w pełni unaocznily zakres tych przemian oraz znaczenie tego czynnika rozwoju. Kapitał finansowy stanowi podstawę dla wzmacniania innych czynników rozwoju. Jego związki są szczególnie silne i charakteryzują się wysokim determinizmem w relacji z kapitałem materialnym. Stanowi on ważne uwarunkowanie dla mechanizmów rozwojowych charakterystycznych dla podejścia zorientowanego terytorialnie, w zasadniczym stopniu wpływając na wrażliwość i odporność kapitału terytorialnego na zmiany koniunktury globalnej. Zamożność i stabilność wzmacnia konkurencyjność czynników lokalizacji, umożliwiając rozwój zróżnicowanych przestrzennych form organizacji działalności, które uzależnione są od sytuacji finansowej danego terytorium, wpływając również na możliwość wystąpienia i siłę oddziaływania efektów aglomeracji (*agglomeration economies*). Kapitał finansowy odgrywa też dużą rolę w rozwoju efektów sieciowych (*networks effects*), będąc w wielu przypadkach główną stymulantą ich powstawania dzięki napływowi BIZ i innych form kapitału zewnętrznego, które zwiększają użyteczność lokalnych zasobów i dóbr. Stan kapitału finansowego danego terytorium i jego wpływ na wrażliwość i odporność lokalnej gospodarki na zmiany koniunktury globalnej określa jego znaczenie w ograniczaniu niedopasowań przestrzennych (*spatial mismatch*), determinując również motywację kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie (*equity motivations for place-based policies*). Skutki światowego kryzysu finansowego ujawniły geografie tych prawidłowości w każdej skali przestrzennej: państw, regionów oraz poszczególnych terytoriów lokalnych. Wskazują one m.in. na znaczenie dywersyfikacji źródeł napływu kapitału finansowego w czasach pogłębiającej się globalizacji oraz wpływ interwencji publicznej, zwłaszcza inwestycyjnej – udzielanej w ramach polityki spójności, dla obniżania tempa spadku popytu rynkowego w okresach spowolnienia i recesji gospodarczej. Dywersyfikacja źródeł kapitału finansowego powinna uwzględniać zagrożenia wynikające z konsekwencji zwiększania stopnia otwartości gospodarki i w rezultacie wystawiania jej na oddziaływanie globalnych cykli koniunkturalnych. Interwencja publiczna pomimo jej niezaprzeczalnych pozytywnych oddziaływań na stronę popytową rynku, zwłaszcza w okresie kryzysu, powinna uwzględniać możliwość wystąpienia zagrożeń związanych z kształtowaniem się kultury uzależnienia od pomocy (*dependency culture*) i faworyzowaniem osób oczekujących na rentę wsparcia (*rent-seekers*) kosztem innowatorów.

Czynnik innowacji determinowany jest jakością kapitału ludzkiego i jakością kapitału społecznego. Tym samym jego oddziaływanie na mechanizmy rozwojowe charakterystyczne dla podejścia zorientowanego terytorialnie uzależnione

jest przede wszystkim od interakcji między tymi trzema czynnikami wpływającymi na kształtowanie się usieciowionego środowiska innowacyjnego bazującego na „potrójnej helisie” (*triple helix*) [Etzkowitz, Leydesdorf, 1997; Etzkowitz, 2002] lub „poczwórnej helisie” (*quadruple helix*): sektor naukowy, sektor gospodarczy, sektor publiczny, w tym administracja, oraz społeczeństwo [Capello, Caragliu, Nijkamp, 2009]. Wiedza, umiejętności i kompetencje w zakresie współdziałania oraz uczenia się mieszkańców warunkują poziom ich kreatywności i możliwość ich „zakorzeniania” (*embeddedness*), determinując konkurencyjność „lepkość” (*stickiness*) terytorium. Stanowią one obecnie podstawowe uwarunkowanie lokalizacji działalności gospodarczej, sprzyjające tworzeniu różnych form przestrzennych tej działalności oraz kreacji efektów aglomeracji (*agglomeration economies*) wykorzystujących mechanizmy dzielenia się (*sharing*), dopasowywania (*matching*) i uczenia (*learning*). Należy podkreślić, że jedynie w takim układzie zależności i aktywności, wspieranym dobrze funkcjonującymi instytucjami otoczenia biznesu, innowacje mogą stać się rzeczywistym czynnikiem rozwoju terytorium. Ich „import” z zewnątrz, bez powiązania z lokalnymi zasobami, skutkuje ich incydentalnością wykorzystującą okresowe przewagi komparatywne, np. niższe koszty pracy, i nie gwarantuje trwałego rozwoju. Rozwój innowacji uzależniony jest bezpośrednio od pozostałych mechanizmów rozwojowych charakterystycznych dla podejścia zorientowanego terytorialnie. Bardzo ważne dla ich kształtowania, wzmacniania i rozwoju są przepływy wiedzy (*knowledge spillover*), które pozwalają pokonywać opór odległości i zmieniać znaczenie pojęcia bliskości (*proximity*), w tym bliskości technologicznej, operacyjnej i procesowej. Wskazane prawidłowości prowadzą do tworzenia i poszerzania efektów sieciowych (*networks effects*) oraz rosnącej użyteczności lokalnych zasobów i dóbr poprzez – z jednej strony – wzrost ich komplementarności, a z drugiej – tworzenie stałych powiązań z bliższym i dalszym otoczeniem. Wzmacnianie wpływu innowacji na ograniczanie niedopasowań przestrzennych (*spatial mismatch*), wskazujące na potrzebę podejmowania interwencji zorientowanej terytorialnie, nie jest zadaniem prostym: wymaga obiektywnej ewaluacji jakości posiadanych zasobów i długofalowych, konsekwentnych działań budujących podstawy trwałego i kreatywnego środowiska innowacyjnego, zarówno dla innowacyjności *ex ante* (możliwość kreacji), jak i innowacyjności *ex post* (efekt kreacji). Może to prowadzić do wzrostu motywacji kapitału do działań ukierunkowanych terytorialnie (*equity motivations for place-based policies*) ograniczających skalę przestrzennych zróżnicowań rozwoju. Ich ukierunkowanie powinno bazować na preferowaniu innowatorów względem pasywnych beneficjentów wsparcia (*rent seekers*).

Komplementarne współwystępowanie i wzajemne przenikanie tak zdefiniowanego zbioru czynników tworzy specyficzne warunki dla inicjowania i przebiegu procesów rozwoju endogenicznego poszczególnych obszarów. W procesach tych obok zasobów o charakterze domkniętym wewnątrznie, odpowiadających przede wszystkim za ekonomię/przestrzeń miejsc (*space of places*), bardzo istotne znaczenie posiadają te z nich, które ponadto przyjmują i/lub generują dyfuzję procesów

rozwojowych zachodzącą wewnątrz, jak i przekraczającą granice terytorium. Stanowią one podstawę dla kształtowania się ekonomii/przestrzeni przepływów (*space of flows*) uważanych wspólnie za podstawowe w tworzeniu środowiska prorozwojowego [Krugman, 1995; Hudson, 2004; Castells, 2004]. Dzięki procesom dyfuzji przestrzennej zachodzącym w ramach wewnętrznych relacji funkcjonalnych domykających się w granicach danego terytorium, kształtuje się relacyjność kapitału terytorialnego determinowana wzajemnymi powiązaniem i zależnościami czynników rozwoju występujących w jego granicach. Dyfuzja procesów rozwojowych dotyczy jednak również relacji zewnętrznych. W ich konsekwencji z jednej strony terytorium oddziałuje na swoje bezpośrednie otoczenie, dla którego stanowi ono rdzeń/biegun rozwoju, a z drugiej strony przyjmuje ono oddziaływanie zewnętrzne, najczęściej z nadrzędnych ośrodków/biegunów rozwoju, co bezpośrednio bazuje na efektach aglomeracji i prawidłowościach polaryzacji i dyfuzji rozwoju. Kluczowe znaczenie dla przebiegu i efektów wskazanych prawidłowości ma instytucjonalizacja rozwoju i rozwój instytucjonalny. Instytucjonalizacja rozwoju związana jest z tworzeniem i funkcjonowaniem instytucji koordynujących programowanie, realizację i ewaluację procesów rozwoju. Konkretyzują się one m.in. w formie struktur organizacyjnych administracji i instytucji publicznych. Rozwój instytucjonalny bazuje na normach, wartościach i modelach zachowań reprezentowanych zarówno przez pojedynczych interesariuszy, jak i ich grupy charakteryzujące się zróżnicowanym poziomem sformalizowania organizacyjno-instytucjonalnego i różnym poziomem zakorzenienia [Williamson, 1975; 1985; North, 1990].

Identyfikacja czynników rozwoju oraz planowanie i realizacja działań interwencyjnych ukierunkowanych na ich tworzenie i/lub wzmacnianie przy uwzględnieniu wskazanych prawidłowości, powinny odbywać się w różnych przekrojach przestrzennych, w granicach określonych zasięgiem relatywnie silnych relacji funkcjonalnych. Tak rozumiany kapitał terytorialny i jego czynniki są kształtowane zarówno przez spontaniczne zmiany rozwojowe, jak i sterowalne działania interwencyjne. Należy podkreślić, że interwencja rozwojowa realizowana z uwzględnieniem identyfikacji specyfiki czynników rozwoju tworzących kapitał terytorialny poszczególnych obszarów może być realizowana w praktyce jedynie przy zapewnieniu samorządom terytorialnym pełnej samodzielności i wdrażaniu elastycznych instrumentów sterowania na szczeblu unijnym i krajowym. Wymaga to tym samym pełnego wykorzystania koncepcji wielopoziomowego współzrządzenia, przy jednoczesnym poszanowaniu zasady: *myśl globalnie, działaj lokalnie* (*think globally, act locally*⁸) oraz ograniczeniu roli państwa oraz UE do działań koordynacyjno-kontrolnych. Wydaje się, że najlepszym narzędziem do realizacji przedmiotowego planu jest idea zintegrowanego planowania rozwoju opierająca się na oddolnym modelu planowania strategicznego i przestrzennego, dostosowanym do specyfik i potencjałów poszczególnych terytoriów.

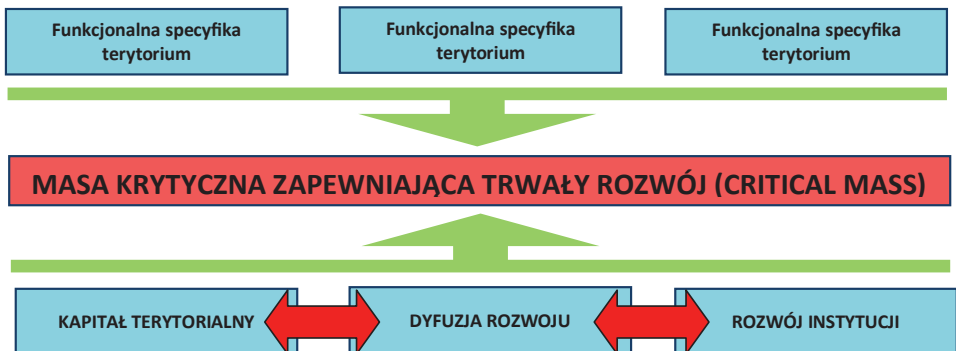
8 Więcej patrz: Geddes [1915], Robertson, White [2002].

Tworzenie i wzmacnianie czynników rozwoju w interwencji polityki spójności zorientowanej terytorialnie

Sformułowanie rekomendacji dotyczących sposobu i zakresu oddziaływania na czynniki rozwoju regionalnego z uwzględnieniem konieczności identyfikacji ich roli w procesach rozwojowych odbywających się i sterowanych zgodnie z podejściem zorientowanym terytorialnie nie jest zadaniem prostym. Przy proponowanej operacjonalizacji działań interwencyjnych należy zwrócić uwagę na konieczność identyfikacji ich znaczenia w programowaniu i realizacji interwencji publicznej uwzględniającej wskazane wcześniej podstawowe operacyjne wyróżniki paradygmatu polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie obejmujące (rys. 2):

- specyfikę poszczególnych terytoriów definiowanych funkcjonalnie,
- wspieranie rozwoju oddolnego,
- dostosowanie interwencji publicznej do szczegółowych kontekstów terytorialnych oraz powiązań przestrzennych między nimi w sposób uwzględniający zebraną i usystematyzowaną wiedzę na temat preferencji mieszkańców, podmiotów lokalnych oraz ich otoczenia,

które powinny być uwzględniane na etapie planowania tych działań. Przyjmuje się, że interwencja publiczna uwzględniająca powyższe specyfiki powinna być ukierunkowana na wzmocnienie triady: kapitał terytorialny – dyfuzja rozwoju – rozwój instytucji, prowadząc do wystąpienia w jej ramach sprzężeń tworzących warunki dla trwałego rozwoju. Identyfikowane w ten sposób czynniki, a następnie planowane działania sprzyjające ich tworzeniu i wzmacnianiu, mają doprowadzić do osiągnięcia „masy krytycznej”, która mogłaby wywrzeć trwały wpływ na zmiany rozwojowe na poziomie lokalnym i regionalnym, a w konsekwencji krajowym i europejskim.

Rys. 2. Specyfika interwencji publicznej polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie

Źródło: opracowanie własne.

Kapitał ludzki jako podstawowy czynnik rozwoju stanowi również podstawowe uwarunkowanie kształtujące specyfikę interwencji publicznej w podejściu zorientowanym terytorialnie, jak również determinuje sprzężenia zwrotne w triadzie: kapitał terytorialny – dyfuzja rozwoju – rozwój instytucji. Mieszkańcy terytorium, wraz ze swoją wiedzą, umiejętnościami i kompetencjami, w zasadniczy sposób wpływają na specyfikę funkcjonalną danego obszaru. Cechy osobowe mieszkańców warunkują również możliwość wystąpienia i zakres inicjatyw lokalnych budujących rozwój oddolny. Są one również podstawowym elementem tworzącym konteksty terytorialne i – w oczywisty sposób – preferencje mieszkańców. Należy przyjąć, że kapitał ludzki jest elementarnym składnikiem kapitału terytorialnego, a jego ilość i jakość determinuje charakter tego kapitału i jego potencjał rozwojowy. Biorąc pod uwagę fakt, że dyfuzja rozwoju oraz instytucjonalizacja, jak również rozwój instytucjonalny opierają się na ludziach, czynnik kapitału ludzkiego należy postrzegać jako podstawowy w kształtowaniu tych procesów i współczesnych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego. Poprawa stanu i struktury kapitału ludzkiego może być wspierana wielowymiarową i długookresową interwencją publiczną. Powinna ona być ukierunkowana na:

- poprawę trendów ruchu naturalnego (wielkość urodzeń) i wędrownkowego (napływ migracyjny) ludności (efekt synergii z kapitałem społecznym) zmniejszających stopień obciążenia demograficznego i wzmacniających kondycję demograficzną kapitału terytorialnego;
- poprawę dostępu do usług osobistych (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju, a zwłaszcza z kapitałem materialnym), a zwłaszcza zdrowotnych, w tym wyspecjalizowanych przy wykorzystaniu ICT, i zapewniającą wzrost jakości kapitału terytorialnego;
- poprawę poziomu i warunków życia (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju, a zwłaszcza z kapitałem materialnym) wpływających na ograniczenie odpływu migracyjnego i wzmacniającą konkurencyjność kapitału terytorialnego;
- wzmocnienie lokalnych instytucji w przygotowaniu, wdrożeniu i konsekwentnej realizacji programów opieki na dzieckiem oraz programów kształcenia (efekt synergii z kapitałem społecznym), zapewniających dostęp do zróżnicowanej i najwyższej jakościowo oferty edukacyjnej;
- poprawę wyposażenia infrastrukturalnego oraz bazującej na nim dostępności przestrzennej (efekt synergii z kapitałem materialnym), zapewniających mobilność kapitału ludzkiego bez jego trwałego odpływu i determinujących zakres i zasięg dyfuzji efektów rozwojowych;
- wzmocnienie lokalnych instytucji w działaniach zmierzających do uelastycznienia lokalnego rynku pracy poprzez maksymalizację wykorzystania własnych zasobów (kształcenie przez całe życie; efekt synergii z kapitałem społecznym), a także otwarcie rynku na oddziaływanie zewnętrznej podaży pracy.

Specyfika **kapitału społecznego** tworzonego przez relacje międzyludzkie stanowi prawdziwe wyzwanie dla skutecznej interwencji publicznej wykorzystującej specyfikę programowania i realizacji działań polityki spójności w podejściu zorientowanym terytorialnie. Wymaga ona bowiem działań zaprogramowanych w rezultacie obiektywnie rozpoznanego stanu i zmian (*evidence-based policy*) trudno mierzalnych zjawisk społecznych oraz ich konsekwentnej realizacji w perspektywach długofalowych. Spełnienie tych założeń stanowi warunek brzegowy dla kształtowania sprzężeń zwrotnych w triadzie: kapitał terytorialny – dyfuzja rozwoju – rozwój instytucji, zapewniających trwały rozwój. Ma to szczególne znaczenie w obecnym okresie, gdy prawidłowe funkcjonowanie kapitału społecznego jest zagrożone z powodu nasilających się tendencji do anomii społecznej. Znaczenie kapitału społecznego dla procesów rozwojowych można porównać do roli podstawowego spoiwa łączącego kapitał terytorialny, budującego jego specyfikę funkcjonalną, oraz determinującego prawdopodobieństwo wystąpienia i zakres inicjatyw lokalnych stanowiących fundament dla rozwoju oddolnego. Siła i charakter kapitału terytorialnego w dużym stopniu wpływa na konteksty terytorialne i w zasadniczy sposób kształtuje preferencje mieszkańców, zwłaszcza w ich wymiarze społecznym rozpatrywanym w różnych skalach (sąsiedzkiej, lokalnej, regionalnej). Tym samym stan i jakość kapitału społecznego, wraz z wcześniej omówionym kapitałem ludzkim, tworzą podstawę dla rozwoju kapitału terytorialnego determinującego tempo i kierunek zmian w ramach procesu rozwoju endogenicznego. Kapitał społeczny poprzez swój relacyjny charakter warunkuje również zasięg i zakres dyfuzji procesów rozwojowych. Ma także podstawowe znaczenie dla instytucjonalizacji rozwoju oraz rozwoju instytucjonalnego. Interwencja wzmacniająca i tworząca ten czynnik rozwoju ukierunkowana powinna być na:

- uzupełnianie, wzmacnianie i rozbudzanie kompetencji społecznych mieszkańców (efekt synergii z kapitałem ludzkim) zapewniających spójność i komplementarność kapitału terytorialnego;
- tworzenie warunków dla rozwoju instytucjonalnego prowadzącego do wzrostu aktywności mieszkańców (efekt synergii z kapitałem ludzkim) zwłaszcza w zakresie wzmacniania kompetencji do współpracy wewnątrz (wiązący – *bonding social capital*) i między (pomostowy – *bridging social capital*) grupami społecznymi;
- tworzenie i aktywizację istniejących organizacji pozarządowych i stowarzyszeń, wraz z ukierunkowaniem ich działań na potrzeby społeczności lokalnej (efekt synergii z kapitałem ludzkim), wzmacniające instytucjonalizację rozwoju;
- poprawę warunków funkcjonowania i stymulację współpracy w ramach „poczwórnej helisy” (*quadruple helix*) obejmującej sektor naukowy, sektor gospodarczy, sektor publiczny, w tym administrację, oraz społeczeństwo (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), sprzyjające wzmacnianiu komplementarności kapitału terytorialnego, sprawności instytucjonalizacji rozwoju oraz zakresu i zasięgu dyfuzji efektów rozwojowych;

- promowanie inkubacji i funkcjonowania przedsiębiorczości przy wykorzystaniu takich instrumentów jak: start-upy, inkubatory, parki, klastry, zintegrowane usługi otoczenia biznesu (efekt synergii z czynnikiem innowacji), ulgi i preferencje podatkowe – sprzyjające poprawie instytucjonalizacji rozwoju oraz dyfuzji jego efektów;
- ograniczanie stopnia wykluczenia poprzez aktywizację i włączenie społeczne w miejsce pomocy socjalnej (efekt synergii z kapitałem ludzkim), poprawiające jakość kapitału terytorialnego.

Interwencja publiczna udzielana w celu wzmacniania i tworzenia **kapitału materialnego** w podejściu zorientowanym terytorialnie musi opierać się, w sposób szczególny w stosunku do pozostałych czynników rozwoju, na obiektywnie rozpoznanych aktualnych i przyszłych potrzebach (*evidence-based policy*) danego terytorium. Wynika to z charakteru inwestycji w kapitał materialny, które wyróżniają się wysoką wartością nakładów oraz skrajnie niską możliwością ich zmiany *ex post* lub adaptacji. W tych uwarunkowaniach niezwykle ważne jest oszacowanie obecnego i przyszłego popytu, które warunkować będą opłacalność danej inwestycji, która może się stać ważnym elementem stymulacji rozwoju kapitału terytorialnego i wzmacniania jego funkcjonalnej specyfiki, jednak w przypadku złe oszacowanego popytu i jego zmienności może się przyczynić do ograniczenia procesów rozwojowych i stać się przyczyną negatywnego oddziaływania na pozostałe czynniki rozwoju, co ma miejsce w przypadku błędnych inwestycji realizowanych przy wsparciu łatwo dostępnych środków publicznych. Koszt ich utrzymania przy niewystarczającym popycie staje się dodatkowym obciążeniem, a nie czynnikiem rozwoju terytorium. Nie bez znaczenia jest również charakter publicznej interwencji inwestycyjnej w kapitał materialny, wymagający wspierania inwestycji, które ukierunkowane są na tworzenie i wzmacnianie długofalowych efektów podażowych, a ograniczania tych, związanych jedynie z krótkookresowymi efektami popytowymi. Wymiar środowiskowy kapitału materialnego jest ważnym elementem kształtującym specyfikę terytorium i wpływającym na preferencje mieszkańców. Wymiar techniczny kapitału materialnego tworzy infrastrukturalną podstawę dla spójności terytorialnej, oddziałując w ten sposób na powstawanie i nasilanie się sprzężeń zwrotnych w triadzie: kapitał terytorialny – dyfuzja rozwoju – rozwój instytucji, zapewniających trwały rozwój. Jest też ważnym uwarunkowaniem procesów dyfuzji rozwoju, ułatwiając osiągnięcie „masy krytycznej” (*critical mass*) zapewniającej trwały rozwój danego terytorium i jego otoczenia. Interwencja rozwojowa ukierunkowana powinna być na:

- zachowanie i poprawę stanu środowiska przyrodniczego (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju) zapewniającego wysoką konkurencyjność kapitału terytorialnego;
- zrównoważoną eksploatację lokalnych zasobów naturalnych zapewniającą korzyści ekonomiczne bez negatywnych konsekwencji środowiskowych oraz społecznych (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), co gwarantuje wzmacnianie komplementarności kapitału terytorialnego;

- audyt i systemowe wzmocnienie infrastruktury technicznej w stopniu adekwatnym do aktualnego i prognozowanego popytu (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), poprawiające komplementarność kapitału terytorialnego oraz tworzące warunki dla zwiększania zakresu i zasięgu dyfuzji rozwoju;
- audyt i systemowe wzmocnienie infrastruktury społecznej w stopniu adekwatnym do aktualnego i prognozowanego popytu (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), poprawiające konkurencyjność kapitału terytorialnego oraz tworzące warunki dla polepszenia jakości instytucjonalizacji rozwoju;
- tworzenie możliwości dla przedsiębiorstw do poprawy jakości kapitału materialnego poprzez zwiększanie jakości środków trwałych dzięki dostępowi do instrumentów finansowych (synergia z kapitałem finansowym), w tym instrumentów zwrotnych, prowadzące do poprawy konkurencyjności kapitału terytorialnego, ale również wzmocniającej instytucjonalizację rozwoju;
- kreację systemu programowania planów inwestycyjnych w zakresie kapitału materialnego, finansowanych ze środków publicznych, opierającego się na obiektywnie rozpoznanych aktualnych i przyszłych potrzebach (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), odpornego na doraźne oddziaływania polityczne, świadczącego o wysokim standardzie jakościowym instytucjonalizacji rozwoju.

Kapitał finansowy może odgrywać bardzo ważną rolę w interwencji publicznej uwzględniającej specyfikę podejścia zorientowanego terytorialnie. Jego wykorzystanie przez samorząd terytorialny do kształtowania specyfiki funkcjonalnej terytorium i budowania kontekstu terytorialnego może sprzyjać „zakorzenianiu” (*embeddedness*) przedsiębiorstw, wpływając na konkurencyjność i zjawisko tzw. lepkości terytorium (*stickiness*). Należy przy tym pamiętać o wskazanych wcześniej prawidłowościach, unikając monopolizacji kapitału finansowego oraz uzależniania się od instrumentów wsparcia publicznego, które jest szczególnie groźne na obszarach słabszych ekonomicznie, gdzie prowadzi do kultury uzależnienia się od pomocy (*dependency culture*). Kapitał finansowy, poprzez poziom zamożności mieszkańców, podmiotów gospodarczych i samorządu, determinuje kondycję ekonomiczną kapitału terytorialnego. Stanowi ważny element oraz ważne uwarunkowanie dyfuzji procesów rozwojowych. Jest także narzędziem wykorzystywanym w ramach instytucjonalizacji rozwoju dla poprawy atrakcyjności lokalizacyjnej, zarówno dla nowych mieszkańców, jak i również nowych przedsiębiorców. Umiejętne wykorzystanie tego czynnika rozwoju, determinowane jakością kapitału ludzkiego, kapitału społecznego oraz stopniem wyposażenia w kapitał materialny, zapewnia niezbędne uwarunkowania dla oddolnego rozwoju kapitału terytorialnego. Tym samym kapitał finansowy, zmieniający się we wskazany powyżej sposób, stanowi ważny czynnik oddziaływania na triadę: kapitał terytorialny – dyfuzja rozwoju – rozwój instytucji, stymulujący występowania w jej ramach sprzężeń zwrotnych prowadzących do osiągnięcia „masy krytycznej” (*critical mass*)

zapewniającej trwały rozwój. Interwencja publiczna wzmacniająca ten czynnik powinna być ukierunkowana na:

- poprawę warunków płacowych mieszkańców poprzez polepszenie dostępu do dobrze płatnych miejsc pracy wynikającą z wcześniej wskazanych działań interwencyjnych (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju) budujących jakość kapitału terytorialnego, zakres i zasięg dyfuzji rozwoju oraz jakość instytucji;
- stymulowanie wzrostu poziomu inwestycji prywatnych i publicznych poprawiających kondycję ekonomiczną przedsiębiorstw poprzez wykorzystanie zróżnicowanego instrumentarium narzędzi finansowych o charakterze bezzwrotnym i zwrotnym, bazujące na jakości instytucji i wpływające na konkurencyjność kapitału terytorialnego (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju);
- stabilizację sytuacji finansowej samorządu terytorialnego poprzez bilansowanie jego budżetu, wykorzystujące rosnące dochody własne uzyskiwane przez władze lokalne przy utrzymującym się poziomie nakładów subwencji i dotacji centralnych adekwatnych do kosztów delegowanych zadań (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), co wzmacnia jakość kapitału terytorialnego oraz świadczy o dojrzałości instytucjonalizacji rozwoju;
- odpowiadające aktualnym i przyszłym potrzebom wykorzystanie dostępu do środków europejskiej polityki spójności, tworzące i wzmacniające wszystkie pozostałe czynniki rozwoju (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), posiadające wpływ na wzmocnienie kapitału terytorialnego, możliwości zwiększania zakresu i zasięgu dyfuzji efektów rozwojowych oraz tworzące i świadczące o jakości instytucjonalizacji rozwoju;
- kreowanie przez instytucje warunków dla pozyskiwania nowych inwestycji zagranicznych zwiększających zasoby finansowe terytorium i budujących jego konkurencyjność (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju);
- wspieranie wymiany międzynarodowej przedsiębiorstw, bazujące na jakości instytucji i skutkujące wzrostem dochodów przedsiębiorstw, mieszkańców oraz samorządu (efekt synergii z pozostałymi czynnikami rozwoju), umożliwiających poprzez efekty aglomeracji zwiększanie atrakcyjności kapitału terytorialnego i stymulowanie efektów rozwojowych.

Programowanie i realizacja interwencji publicznej odbywającej się zgodnie z wyróżnikami paradygmatu polityki regionalnej ukierunkowanej terytorialnie, ze względu na specyfikę omawianego czynnika innowacji, stanowi poważne wyzwanie. Powinna ona dotyczyć przede wszystkim działań zmierzających do kształtowania środowiska dla innowacyjności *ex ante* (możliwość kreacji) oraz innowacyjności *ex post* (efekt kreacji), w pełni wykorzystujących zasoby kapitału terytorialnego. W ten sposób innowacje i działania je wzmacniające mogą stać się podstawą do budowy funkcjonalnej specyfiki terytorium. Spełnienie warunku pełnego i obiektywnego rozpoznania zasobów kapitału terytorialnego pozwala uruchamiać dodatkowe przedsięwzięcia związane z tworzeniem warunków dla

rozwoju oddolnego (*bottom-up*). Wymaga to jednak osadzenia środowiska innowacyjnego w kontekstach terytorium, uwzględniających preferencje mieszkańców oraz powiązania programowanej i realizowanej interwencji z działaniami ukierunkowanymi na komplementarne wsparcie innych czynników, co zwiększa skalę przedmiotowego wyzwania. Powinny one mieć charakter kompleksowej interwencji uwzględniającej zarówno inwestycje twarde, związane z uzupełnieniem brakującej w danym kontekście terytorialnym infrastruktury niezbędnej dla tworzenia podstawy środowiska dla innowacji, jak również – co jest szczególnie trudne – inwestycje miękkie, związane z kreacją i/lub transferem wiedzy i technologii w powiązaniu ze specyfiką potrzeb danego terytorium. Jest to tym trudniejsze, że działania te muszą być planowane długofalowo, a ich rezultaty, ze względu na specyfikę czynników, których dotyczą, są opóźnione w czasie. Możliwość i efektywność tych działań warunkowana jest stanem wskazanych czynników rozwoju oraz stopniem ich komplementarności. Nie zmienia to jednak faktu, że innowacje stanowią jeden z podstawowych celów i instrumentów interwencji publicznej polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie zmierzającej, poprzez wzmocnienie sprzężeń zwrotnych w triadzie: kapitał terytorialny – dyfuzja rozwoju – rozwój instytucji, do osiągnięcia „masy krytycznej” (*critical mass*) zapewniającej trwały rozwój terytorium. Poprawa stanu czynnika innowacji i jego wpływu na procesy rozwoju może być wspierana wielowymiarową i długotrwałą interwencją publiczną. Powinna ona być ukierunkowana na:

- kształtowanie środowiska dla innowacyjności *ex ante* (możliwość kreacji) oraz innowacyjności *ex post* (efekt kreacji) w pełni wykorzystujące konteksty lokalnego kapitału terytorialnego (efekt synergii z kapitałem ludzkim i kapitałem społecznym) przy aktywnej postawie szeroko rozumianych instytucji;
- tworzenie warunków dla rozwoju innowacji technologicznych poprzez uzupełnienia braków w lokalnym kapitale materialnym (efekt synergii z tym czynnikiem rozwoju) i kreowanie powiązań wykorzystujących dyfuzję efektów rozwojowych, budujących jakość kapitału terytorialnego;
- tworzenie warunków dla rozwoju innowacji organizacyjnych poprzez komplementarne wspieranie kapitału ludzkiego i kapitału społecznego, zwłaszcza w zakresie kompetencji osobowych i relacyjnych (efekt synergii z tymi czynnikami rozwoju), budujących jakość kapitału terytorialnego;
- wzmocnianie powiązań zewnętrznych pozwalających na tworzenie kooperacyjnych efektów sieciowych sprzyjających tworzeniu komplementarności lokalnego kapitału ludzkiego i kapitału społecznego (efekt synergii z tymi czynnikami rozwoju) przy wykorzystaniu prawidłowości dyfuzji rozwoju;
- kreowanie komplementarnej oferty instytucji otoczenia biznesu – a w uzasadnionych wypadkach zwiększanie ich liczby – tworzących środowisko funkcjonowania podmiotów gospodarczych, wpływające w dużym stopniu na konkurencyjność kapitału terytorialnego;
- rozwój sfery instytucjonalnej opierający się na wykorzystaniu innowacji technologicznych i organizacyjnych, zapewniający poprawę sprawności

funkcjonowania instytucji (efekt synergii z kapitałem ludzkim i kapitałem społecznym), a tym samym wzmacniający komplementarność kapitału terytorialnego i jego przygotowanie na dyfuzję efektów rozwojowych.

Wnioski

Przedstawione w niniejszym opracowaniu ustalenia wpisują się w podkreślaną powszechnie potrzebę ewaluacji dotychczasowych praktyk europejskiej polityki spójności i wskazywania bardziej efektywnych działań kształtujących i wzmacniających czynniki rozwoju, przy uwzględnieniu współczesnych wyzwań polityki regionalnej [Bachtler, Ferry, 2015; Brandsma, Kanacs, 2015]. Zaproponowane rozwiązania zmierzają do zapewnienia wzrostu efektywności interwencji polityki regionalnej, poprzez pełne rozpoznanie i uwzględnienie zmian czynników rozwoju związanych ze współczesnymi przemianami społeczno-gospodarczymi, a zwłaszcza z redefinicją ich znaczenia w warunkach zachodzących zmian, szczególnie widoczną w okresach coraz częstszych i coraz głębszych kryzysów.

Paradygmat polityki regionalnej zorientowanej terytorialnie powinien bazować na komplementarnie wykorzystanych, wybranych założeniach teorii rozwoju endogenicznego, nowej geografii ekonomicznej oraz orientacji instytucjonalnej w ekonomii i geografii ekonomicznej, które tworzą podstawę dla triangulacji teoretycznej jego prawidłowości. Jest ona niezbędna ze względu na stopień skomplikowania wyjaśnianych mechanizmów procesów zachodzących w triadzie: kapitał terytorialny – dyfuzja rozwoju – rozwój instytucji, a które mają zasadnicze znaczenie dla współczesnego tworzenia konkurencyjności terytorium (w tym jego stopnia wrażliwości i odporności na zmienność sytuacji rynkowej). Ich pełne poznanie i komplementarne powiązanie stanowi podstawowy warunek poprawy efektywności dotychczasowych działań interwencyjnych.

Implementacja przedstawionych rozwiązań wymaga pełnej decentralizacji kompetencji i finansów publicznych. Z jednej strony nie będzie to łatwe, a w obecnym okresie zaznaczającej się krytyki polityki spójności w ramach toczącej się dyskusji politycznej na temat przyszłości Wspólnoty [White Paper..., 2017] może nawet stanowić prawdziwe wyzwanie. Ich skutecznemu wykorzystaniu w Polsce nie sprzyjają również uwarunkowania krajowe. Promowane przez rząd wzmacnianie roli państwa, w tym centralizacja wielu kompetencji realizowana pod hasłem ograniczania „rozdrobienia instytucjonalnego” oraz przeciwdziałania negatywnemu oddziaływaniu m.in. tzw. korporacji samorządowych, stanowią najlepsze potwierdzenie obecnych tendencji politycznych [Morawiecki, 2017; Stępień, 2018]. Z drugiej jednak strony, pokonanie tych wyzwań poprzez oczekiwaną przez wszystkich zmianę obecnych ram polityki spójności [Schneider, 2017] może stanowić – jak się wydaje – podstawowy warunek skuteczności działań interwencyjnych finansowanych

z europejskich środków publicznych, a tym samym decydować o przyszłości polityki spójności po 2020 roku. Pewną nadzieję w tym zakresie dają projekty założeń polityki wspólnotowych i założeń budżetowych Unii Europejskiej na lata 2021–2027, a zwłaszcza planowany priorytet V przyszłej polityki spójności – *Europe closer to citizens*, zakładający systemowe wsparcie dla polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie⁹.

Bibliografia

- Annual Reports of Board of Governors of the Federal Reserve System*. <https://www.federalreserve.gov/publications/annual-report.html>, (dostęp:17.09.2017).
- Asheim B. T., Boschma R., Cooke P., 2011, *Constructing Regional Advantage: Platform Policies Based on Related Variety and Differentiated Knowledge Bases*, „Regional Studies”, vol. 45(7), s. 893–904.
- Aydalot P., 1976, *Dynamique spatiale et développement inégal*, Economica, Paris.
- Aydalot P. (ed.), 1986, *Innovative Milieus in Europe*, GREMI, C3E Paris.
- Bachtler J., Ferry M., 2015, *Conditionalities and the Performance of European Structural Funds: A Principal-Agent Analysis of Control Mechanisms in European Union Cohesion Policy*, „Regional Studies”, vol. 49(8), s. 1258–1273.
- Barca F., 2009, *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy, A Place-based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*, Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy.
- Barca F., McCann P., Rodríguez-Pose A., 2012, *The Case for Regional Development Intervention: Place-based Versus Place-neutral Approaches*, „Journal of Regional Science”, vol. 52(1), s. 134–152.
- Böhme K., Eser T. W., Gaskell F., Gusedt E., 2008, *The Territorial Cohesion Principles, Position paper to the EU Green Paper on Territorial Cohesion*, ARL 78, German Academy for Spatial Research and Planning, Hannover.
- Böhme K., Doucet P., Komornicki T., Zaucha J., Świątek T., 2011, *How to Strengthen the Territorial Dimension of Europe 2020 and EU Cohesion Policy*, Warszawa.
- Boudeville J. R., 1964, *Note sur l'intégration des espaces économiques*, „Cahiers de l'I.S.E.A”, Institut de Science Economique Appliquée, Paris 153, L, 14, s. 5–74.
- Boudeville J. R., 1972, *Aménagement du territoire et polarisation*, Editions M.-Th. Génin, Paris.
- Brandsma A., Kancs D., 2015, *RHOMOLO: A Dynamic General Equilibrium Modelling Approach to the Evaluation of the European Union's R&D Policies*, „Regional Studies”, vol. 49(8), s. 1340–1359.

9 Więcej patrz: New Cohesion Policy, http://ec.europa.eu/regional_policy/en/2021_2027/ (15 grudnia 2018).

- Camagni, R., 2008, *Regional Competitiveness: Towards a Concept of territorial capital*, [w:] R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, U. Fratesi (ed.), *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe: European Competitiveness and Global Strategies*, Springer Verlag, Berlin, s. 33–48.
- Capello R., 2014a, *Regional Economics*, Routledge, London.
- Capello R., 2014b, *Proximity and Regional Innovation Processes: Is There Space for New Reflections?*, [w:] A. Torre, F. Wallet (ed.), *Regional Development and Proximity Relations*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, s. 163–194.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2009, *Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2009 – 059/3, Amsterdam.
- Castells M., 2004, *Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age*, [w:] S. Graham (ed.), *The Cybercities Reader*, Routledge Taylor & Francis Group, London–New York, s. 82–93.
- Churski P., 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*, Seria Geografia, nr 79, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Churski P., 2018, *Podejście zorientowane terytorialnie (place-based policy) – teoria i praktyka polityki regionalnej*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, nr 41, s. 31–50.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2017, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny*, 01/2017 – Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej, Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2018, *Współczesne wyzwania przemian czynników rozwoju regionalnego w warunkach podejścia zorientowanego terytorialnie*. 02/2018 – Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej, Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Commission of the European Communities, 2008, *Green Paper on Territorial Cohesion: Turning Territorial Diversity into Strength*, Brussels.
- Cooke P., Clifton N., Oleaga M., 2005, *Social Capital, firm Embeddedness and Regional Development*, „Regional Studies”, vol. 39, s. 1065–1077.
- Crevoisier O., 2004, *The Innovative Milieu Approach: Towards a Territorialized Understanding of the Economy?*, „Economic Geography”, vol. 80(4), s. 367–379.
- Etzkowitz H., 2002, *The Triple Helix of University-Industry-Government, Implications for Policy and Evaluation*, Science Policy Institute, Working Paper, no.11, Stockholm
- Etzkowitz H., Leydesdorff L. (ed.), 1997, *The University in the Global Knowledge Economy*, Pinter, London.
- Farole T., Rodríguez-Pose A., Storper M., 2011, *Human Geography and the Institutions that Underlie Economic Growth*, „Progress in Human Geography”, vol. 35, s. 58–80.
- Friedmann J., 1967, *A General Theory of Polarized Development*, Santiago: Ford Foundation, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, Op. 81.
- Friedmann J., Alonso W., 1964, *Introduction*, [w:] J. Friedmann, W. Alonso (ed.), *Regional Development and Planning*. A reader, MIT Press, Cambridge, MA, s. 1–13.
- Fujita M., Krugman P., 2004, *The New Economic Geography. Past, Present and the Future*, „Papers in Regional Science”, vol. 83, s. 139–164.

- Fujita M., Krugman P., Venables A., 1999, *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, The MIT Press, Cambridge–London.
- Geddes P., 1915, *Cities in Evolution*, Williams, London.
- Głuszczyk D., 2011, *Istota rozwoju regionalnego i jego determinanty*, „Ekonomia”, nr 5(17), s. 68–80.
- Hägerstrand T., 1951, *Migration and Growth of Cultural Regions*, „Lund Studies in Geography”, no. B, 3, Lund.
- Hägerstrand T., 1952, *The Propagation of Innovation Waves*, „Lund Studies in Geography”, no. B, 4, Lund.
- Hägerstrand T., 1967, *Innovation Diffusion as a Spatial Process*, The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Hartshorne R., 1956, *The Nature of Geography*, wyd. 5, Association of American Geographers, Lancaster.
- Hartshorne R., 1959, *Perspective on the Nature of Geography*, Rand McNally & Company, Chicago.
- Hettner A., 1927, *Die Geographie – ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*, Ferdinand Hirt Verlag, Breslau.
- Hudson R., 2004, *Conceptualizing Economies and Their Geographies: Spaces, Flows and Circuits*, „Progress in Human Geography”, no. 28(4), s. 447–471.
- Isard W., 1960, *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science*, John Wiley&Sons Inc., New York.
- Jewtuchowicz A., 2005, *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jewtuchowicz A., 2016, *Terytorium i terytorializacja w europejskiej polityce rozwoju regionalnego*, „Studia Prawno-Ekonomiczne”, t. 98, s. 221–235.
- Jewtuchowicz A., Pietrzyk I., 2003, *Rozwój terytorialny, Teoria a polska rzeczywistość, (Przykład regionu łódzkiego)*, „Biuletyn KPZK PAN”, z. 208, s. 9–29.
- Krugman P., 1991a, *Increasing Returns and Economic Geography*, „Journal of Political Economy”, vol. 99(3), s. 483–499.
- Krugman P., 1991b, *Geography and Trade*, The MIT Press, Cambridge.
- Krugman P., 1995, *Development Geography, and Economic Theory*, Ohlin Lectures, MIT Press, Cambridge–London.
- Lucas R. E., 1988, *On the Mechanics of Economic Development*, „Journal of Monetary Economics”, vol. 22(1), s. 3–42.
- Marshall A. 1890, *Principles of Political Economy*, Macmillan, New York.
- Maynou L., Saez M., Kyriakou A., Bacaria J., 2014, *The Impact of Structural and Cohesion Funds on Eurozone Convergence, 1990–2010*, „Regional Studies”, no. 9, s. 1–13.
- Markowski T., 2016, *Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju*, „Mazowsze, Studia Regionalne”, nr 18(2), s. 111–119.
- Morawiecki M., 2017, *To nie demokracja zawodzi, To elity zawodzą obywateli*, <http://plus.polskatimes.pl/opinie/a/mateusz-morawiecki-to-nie-demokracja-zawodzi-to-elity-zawodza-obywateli,12439656> (dostęp: 1.09.2017).
- Neumark D., Simpson H., 2014, *Place-Based Policies*, NBER WORKING PAPER SERIES, Working Paper 20049, Cambridge.

- Nijkamp P., 1984, *A Multidimensional Analysis of Regional Infrastructure and Economic Development*, [w:] A. E. Andersson, W. Isard, T. Puu (ed.), *Regional and Industrial Development Theories, Models and Empirical Evidence*, North-Holland Publishing Co., Amsterdam, s. 267–293.
- Nijkamp P. (ed.), 1986, *Handbook of Regional and Urban Economics*, vol. I, Elsevier Science Publishers, Amsterdam.
- North D. C., 1990, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, New York.
- Nowakowska A., 2013, *Terytorium – źródło procesów innowacji*, [w:] A. Nowakowska, (red.), *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 39–57.
- OECD, 2009a, *How Regions Grow*, Paris.
- OECD, 2009b, *Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, Paris.
- Pietrzyk I., 1995, *Paradygmat rozwoju terytorialnego*, [w:] W. Kosiedowski (red.), *Gospodarka Przemysłowa i regionalna w trakcie przemian*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 13–23.
- Porter M. E., 2000, *Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in Global Economy*, „Economic Development Quarterly”, vol. 14(1), s. 15–34.
- Porter M., 1990, *The Competitive Advantage Of Nations*, Free Press, New York.
- Przygodzki Z., 2016, *Kapitał terytorialny w rozwoju regionów*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica”, nr 2 (319), s. 83–97.
- Puga D., Venables A., 1996, *The Spread of Industry: Spatial Agglomeration in Economic Development*, „Journal of the Japanese and International Economies”, vol. 10(4), s. 40–464.
- Putnam, R. D., 1993, *Making Democracy Work, Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, New York.
- Ratti R. I., Bramanti A., Gordon R. (ed.), 1997, *The Dynamics of Innovative Regions. The GREMI Approach*, Ashgate, Aldershot.
- Reshaping Economic Geography*, World Development Report 2009, The World Bank, Washington, DC.
- Robertson R., White K. M., 2002, *Globality and Modernity*, Sage Publication, London.
- Rodríguez-Pose A., 2013, *Do Institutions Matter for Regional Development?*, „Regional Studies”, vol. 47(7), s. 1034–1047.
- Rodríguez-Pose A., Garcilazo E., 2015, *Quality of Government and the Returns of Investment: Examining the Impact of Cohesion Expenditure in European Regions*, „Regional Studies”, vol. 49(8), s. 1274–1290.
- Romer P., 1986, *Increasing Returns and Long-run Growth*, „Journal of Political Economy”, vol. 94(5), s. 1002–1037.
- Romer P., 1990, *Endogenous Technological Change*, „Journal of Political Economy”, vol. 98(5), part II, s. 71–102.
- Romer P., 1994, *The Origins of Endogenous Growth*, „The Journal of Economic Perspectives”, vol. 8(1), s. 3–22.
- Schneider M., 2017, *Przyszłość polityki spójności po 2020 r. Ku silnej i skutecznej europejskiej polityce spójności po 2020 r.*, Komisja Polityki Spójności Terytorialnej i Budżetu UE, COTER-VI/015, Komitet Regionów, Warszawa.

- Spilanis I., Kizos T., Giordano B., 2013, *The Effectiveness of European Regional Development Fund Projects in Greece: Views from Planners, Management Staff and Beneficiaries*, „European Urban and Regional Studies”, vol. 12, s. 1–16.
- Stępień J., 2018, *Następuje Re-centralizacja państwa. Nie tak miało być*, Portal SILESION.PL. <https://silesion.pl/nastepuje-re-centralizacja-panstwa-nie-tak-mialo-byc-05-06-2018> (dostęp: 2.11.2018).
- Thissen M., Van Oort F., 2010, *European Place-Based Development Policy and Sustainable Economic Agglomeration*, „Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie”, vol. 101(4), s. 473–480.
- Venables A., 1996, *Equilibrium Location of Vertically Linked Industries*, „International Economic Review”, vol. 37(2), s. 341–359.
- White Paper of Future on the Future of Europe. Reflections and scenarios for EU 27 by 2025*, COM (2017) 2025 of 1 March 2017, European Commission, Brussels.
- Whittlesey D., 1954, *The Regional Concept and the Regional Method*, *American Geography: Inventory and Prospect*, [w:] P.E. James, C. F. Jones, *American Geography: inventory and prospect*, Syracuse University Press, Syracuse, s. 19–69.
- Williamson O. E., 1975, *Markets and Hierarchies, Analysis and Antitrust Implications, A Study in the Economics of International Organization*, The Free Press, New York.
- Williamson O. E., 1985, *The Economic Institutions of Capitalism*, The Free Press, New York.
- Zaucha J., Brodzicki T., Ciołek D., Komornicki T., Mogiła Z., Szlachta J., Zaleski J., 2015, *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*, Difin, Warszawa.